

ŞARK MESELESİNİN SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE GAYR-İ MÜSLİM OSMANLI TEBAASI ÜZERİNDEKİ İDARİ AÇIDAN SONUÇLARI*

*Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU***

*Önder DENİZ****

ÖZET

Şark Meselesi, aslında 1815 yılında Viyana Kongresi'nde isimlendirilmiş ve daha sonra kapsamı genişletilmiştir. Bu tarihten sonra, özellikle Balkan uluslarının isyan ettirilmeleri doğrultusunda oluşturulan planların genel adı olan Şark Meselesi, Osmanlı Devleti'nin öncelikle Balkanlarda olmak üzere geleceğini konu edinen bir deyim olmuştur. Balkanlarda, Avrupalı devletlerin kendi menfaatleri doğrultusunda yeniden yapılanma hedeflerinden kaynaklanan politikalarının bir parçası olarak, gayr-i müslim milletlerin Osmanlı aleyhine isyan etmesine imkân vermek ve bu esnada Avrupa genelinde mevcut dengelerin bozulmamasına dikkat ederek, Osmanlı Devleti'nden azami ölçüde ödümler koparmak ve gerekirse tasfiyesini sağlamak için işlev görmüştür. Meselenin çok yönlü ve büyük devletlerarası çıkar çatışmalarına sebebiyet verecek niteliklere sahip olması, zaman zaman Avrupalı devletleri farklı farklı politikalar takip etmeye zorlamıştır.

Şark meselesinin ekonomik temelli nedenlerinden sömürge edinme yarışı ve hammadde arayışları, Avrupalı devletleri sömürgelerine giden yolları güvenlik altına almak ve yeni sömürgeler edinmek için Osmanlı Devleti'ni hedef haline getirmiştir.

Şark Meselesinin sonucunda Sultan Abdülhamid döneminde devletin kısmen kendi tercihiyle gayr-i müslim tebaa, idari alanda giderek daha fazla yer bulmaya başlamış; merkezi idarenin taşra şubelerinde ve mahkemelerde gayr-i müslim memur, hâkim ve zabıta sayısı artmıştır. Hatta merkezden tayin edilen memurlar dahi olmuştur. Böylece klasik Osmanlı bürokratik yapısı değişirken, gayr-i müslimlerin etkinliği de artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülhamid, Şark Meselesi, Gayr-i Müslim, Reform, Politika

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. El-mek: Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi, El-mek: h.vehbiimamoglu@mynet.com

*** Yrd. Doç. Dr. Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi Gaztecilik, El-mek: onder.deniz@hotmail.com.tr

THE ADMINISTRATIVE RESULTS OF EASTERN QUESTION ON NON-MUSLIM CITIZENS AT THE AGE OF SULTAN ABDULHAMID

ABSTRACT

The Eastern Question was actually named in "Vienna Congress, 1815" and later on the scope of this fact was enlarged. After that date, the Eastern Question which is the general name of the plans formed for stirring up the Balkan Nations to revolt, became a phrase that subjects the future of the Ottoman Empire primarily in the Balkans. In the Balkans, as a part of the politics which grounded on the reconstruction targets of the European Countries towards their benefits, this problem played a role for allowing the Non-Muslims to rebel towards the Ottoman Empire with keeping the balances safe throughout the Europe, lining their own pockets fully from the Ottoman Empire, providing its rectification if needed. The fact that the issue is well rounded and has properties that will cause international conflicts, to force the European countries following different political lines occasionally.

The colonial wars and searching for the raw materials which are only two of the economy-based reasons of Eastern Question, targetted the Ottoman Empire on making the colonial ways which goes to the colonies of the European countries safer and finding infant colonies.

At the age of Sultan Abdulhamid, the Non-Muslim Citizens began to take more place in administrative field with partially choice of the Empire and the number of the Non-Muslim officer, judge and police increased in the country branches of the central administration and courts as a result of Eastern Question. Moreover, many officers relocated from the centre. Thus, as the classical structure of the Ottoman Burocracy changed, the activeness of the Non-Muslims increased.

Key Words: Sultan Abdulhamid, The Eastern Question, The non-Muslim, Reform, Policy

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin yıkılmamak için mücadele ettiği bir dönem olan 19. yüzyıl, Avrupa ayarında ıslahat/modernizasyon girişimleri ve uluslararası arenada denge politikasının takip edildiği bir zaman dilimidir. Devletin toprak bütünlüğünü koruma düşüncesi, dış politikada Avrupalı devletlerle siyasi ittifaklar kurma arayışlarını başlatmış ve içeride iç işlerine karışılmasını önleyecek tedbirler almayı zorunlu kılmıştır. Devletin genel anlamda hedefi, modernleşerek ayakta kalmaktır¹. "Şark Meselesi" tabiri ise, ilk olarak 1815 Viyana Kongre'sinde ortaya atılmış ve bu mesele kapsamında Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalar geliştirilmiş ve Osmanlı tebaası gayr-i müslimler, Osmanlı aleyhine isyana zorlanmıştır. Bu anlamda Şark Meselesinin siyasi, ekonomik, hukuki ve daha pek çok alanda etkisi olmuştur. Abdülhamid döneminde daha çok ekonomik içerikli

¹ Durmuş Akalin, Cemil Çelik, "Xix. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti Ve Osmanlı Devleti", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3567, p.23.

gelişen dayatmalar, Osmanlı Devleti'nin önce ekonomik anlamda boyunduruk altına alıp daha sonra parçalamaya yönelik politikalar geliştirmeye sevk etmiştir. Özellikle Sanayi Devriminden sonra, dünya ölçeğinde meydana gelen değişimler, küresel bazda ekonomik düzenleri değiştirmiş; buna karşılık Osmanlı Devleti, ekonomide sanayileşmeye ilişkin gerekli düzenlemeleri yapamamıştır. Ülke genelinde İstanbul ve diğer birkaç büyük şehirde oluşmaya başlayan sanayi, başlangıçta devlet eliyle, ilerleyen yıllarda ise, çoğunlukla yabancı şirketler tarafından kurulan işletmelerde sürmüştür. Bununla birlikte Osmanlı klasik ekonomik düzeninde yer alan zanaat işletmeleri, gerileme eğilimine girse de, el emeğine dayalı üretim tarzıyla varlığını devam ettirmiştir.

Sanayi Devrimi'nden sonra, Avrupalı devletler ağır sanayi hamleleri başlatmış ve hızlı bir şekilde Pazar yeri arayışına girmişlerdir. Bu yeni dönem, ülkeler arası diplomasi trafiğini geliştirmiş ve hatta sanayileşmemiş ülkelere yönelik sömürgeci bir anlayışın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sanayileşme hamleleri, fabrikaya dayalı bir üretim şeklini gündeme getirmiş² ve fabrikasyon üretim için hammadde arayışlarıyla üretim fazlası ürünleri ihraç edebilecek Pazar yeri bulma çabaları³, sömürge elde etme yarışına dönüşmüş ve 1873-1896 yılları arasında "Büyük Bunalım" adı verilen bir dönem yaşanmıştır.

Sanayi Devrimi'nin yanı sıra, Avrupa genelinde ulusçu akımlar ortaya çıkmış ve özellikle 19. yüzyılda bütün Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Sultan Abdülhamid dönemine gelindiğinde, Osmanlı Devleti, henüz Sanayi Devrimi'ne ayak uyduramamış ve sömürge arayışı içinde olan devletlere ideal bir Pazar yeri görünümündedir. Dolayısıyla Avrupalı devletler nazarında, hammaddenin kaynağı ve ihtiyaç fazlası ürünlerin ihraç edildiği bir Pazar yeri algısı değiştirilememiştir.

Avrupa'ya adaptasyon süreci olarak nitelendirilebilecek Osmanlı Devleti'nin modernizasyon çabaları, değişen şartlara göre yeni atılımlar yapma uğraşı olarak değerlendirilebilir. Bu noktada yabancı devletlere pek çok imtiyaz verilmiş; ancak söz konusu ayrıcalıklar sanayileşme çabaları için en büyük engeli oluşturmuştur. Sözde ticari içerikli antlaşmalar, Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya nüfuz etmesine yol açmıştır. Bu süreçte, Avrupalı devletlere düşük ithal gümrük imtiyazı tanınırken, Osmanlı iç gümrük vergileri, nispeten daha yüksek bir seviyede kalmıştır. 1838 Baltalimanı ticaret antlaşmasından sonra İngiltere'nin ödediği gümrük vergisi %5'ten %3'e indi. Bu tarihten sonra İngiltere tarım ve sanayi ürünlerini Osmanlı pazarında satmaya serbest olacak ve İngiliz malları % 3+5 gümrükle girerken, Osmanlı malları, % 9+3 gümrükle dışarı çıkacaktı.⁴ 1846 tarihli İngiliz Sefareti'nden verilen bir takrirden, Baltalimanı Antlaşmasına göre İngiliz tacirlerinin Osmanlı Devleti'nden ithal edecekleri mallardan %3 gümrük vergisi alınması gerektiği vurgulanıyordu:

Resm-i ihtisaba dâir İngilizî'l-ibâre bir kıt'a tezkire tercemesidir

Bundan akdem ihtisâb nâmıyla İngiltere tüccarının emvâl-i müşterâları üzerine Ankara'da alınan 15562 ve Bilecik'te alınan 4433, cem'an 19900 şu kadar kuruşla, istirdâdı İngiltere süferâsı tarafından iltimâs olunduğuna mebnî, mebâliğ-i mezkûrenin redd-i fî âmir başka başka mekâtib-i sâmiye tahrîr ve irsâl olunuştur. Bu def'a Ankara'dan zuhur eden cevaba nazaran İngiltere tüccarından nesne alınmayıp balâda mezkûr 15500 şu kadar kuruş, tüccâr-ı merkûme mübaya'a etmemiş oldukları emti'ayı furûhat edenlerden alınmıştır deyu. İrât olunur, halbuki ister müşterileri olsun ister bayi'adan olsun resm-i ihtisâb

² Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev.: Birtane Karanakaç, T.İ.B. Yay., Ankara, 1994, s. 170.

³ Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *H.Ü.E.F.D.*, Cilt: 2, Sayı: 2, 1984, s. 5.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri 1838-1850 II*, İstanbul, 1976, s. 2.

almak, Baltalimanı Mu'ahedesi'nin zımnen ve ma'nen te'âyiri olduğu âşikârdır. Zira %3'ten ma adâ alınan %9 her türlü sâir rüsûmât dâhiliyeyi arz olmak içindir. Ve bu şarttan maksat, müceddid İngiltere tüccârının diyâr-ı ahara nakl için mübaya'a edecekleri mahalle-i mahrûse mahsûlâtını %9 ve %3 resimden ziyâde her türlü resimden hılâs etmek idi. Bu madde geçenlerde mahsus İngiltere Devleti'ne havale olunmakta, Devlet-i müşârileyhâ bunun üzerine gereği gibi sarf-ı zihin ve dikkat ettikten sonra müşteriden veyahut bayi'adan ihtisâb almak ahden memnu' olduğunu bu tarafa iş'âr-ı beyanca ta'limât gelmiştir. Dâhilen ber vech-i balâsı gayr-i hak ahz olunan rusûmatın adem-i revvine îrât olunabilir. Ber özür olunmakla Ankara'ya ve Bilecek'e 241/14 tarihiyle yazılan iki kıt'a mektûb-u sâmiyede meşrûh olan mebâliğle bâ-yi hâl redd-i fî âmir kat'i'l-mikâd iki kıt'a mektup Hazreti Vekâletpenâhi tahrîr ettirmek, hususi Devletlü Reşit Paşa Hazretlerinden mercû ve milletimindir. 16 Şubat 1846⁵

Her ne kadar zaman zaman bu durum düzeltilmeye çalışılmışsa da, Avrupalı devletlerin baskıları sonucunda sorun giderilememiş ve Osmanlı Devleti Avrupalı devletler için ideal bir Pazar konumuna gelmiştir.

1.ŞARK MESELESİNİN TANIMI VE İÇERİĞİ

Şark Meselesi, aslında Türklerin Anadolu'yu fethedip Balkanlar ve Avrupa'da yerleşme ve ilerlemelerine varıncaya kadar gelişen süreçte, zihinlerde var olan bir problemdir. Avrupalıların Türklere karşı geliştirdikleri politikaların ortak adı olan sorun, açık bir şekilde 19. yüzyılda dile getirilmiş ve Viyana Kongresi'nde (1815) bu şekilde isimlendirilip kapsamı genişletilmiştir.⁶ Aslen Avrupa halklarının geleceği konusunda toplanan Viyana Kongresi'nde, büyük devletler bir araya gelmişler ve kongrenin toplanış amacının dışına çıkarak Osmanlı Devleti'yle ilgili kararlar almışlardır. Osmanlı Devleti'yle ilgili kararlar, "Şark Meselesi" deyiminde toplanmış ve bu tarihten sonra belirli aralıklarla, Osmanlı Devleti'ne bu tabir gereğince dayatmalar yapılmıştır.⁷ Çünkü Batılı devletlerin toplanış amaçları aralarındaki çıkar çatışmalarını halletmektir. Oysa her birinin Osmanlı Devleti'yle ilgili çıkarı söz konusuydu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin geleceği hepsi için ortak bir sorun haline gelmişti. Bu doğrultuda şekillen Şark Meselesi, Avrupalı devletlerin Balkanlarda yaşayan gayr-i Müslim Osmanlı tebaasını kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı aleyhine kışkırtması ve bu sayede Osmanlı Devleti'ni taviz vermeye zorlaması ve son aşamada Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan tasfiye etme planı⁸ olarak tanımlanabilir. Görüldüğü gibi plan birkaç aşamadan oluşmaktadır. Kodaman, Şark Meselesinin içeriğini dört ana maddede toplamıştır⁹:

1-Balkanlardaki Hıristiyan tebaanın (Yunanistan, Bulgaristan Sırbistan, Karadağ, Romanya vb.) Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılması (1. Aşama),

2-Doğu Anadolu'da bulunan altı vilayette (Vilâyât-ı Sitte) ıslahat yapılması ve önce özerk bir bölge oluşturulması ve ardından İngiltere ve Rusya güdümünde bağımsız bir Ermeni devleti kurulması (2. Aşama),

3-Osmanlı Devleti'ndeki Türk olmayan Müslümanların (Arnavutlar, Boşnaklar, Araplar, Kürtler vb.) devletten koparılması (3. Aşama),

⁵ BOA, Fon Kodu: C.HR., Dosya No: 162, Gömlek No: 8099, 09/Ra/1262-07.03.1846.

⁶ Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti". *S.Ü.T.A.D.* Sayı: 14, 2004, s. 145.

⁷ Nuri Yavuz, "Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri". *G.Ü.G.E.F.D.* Cilt: 23, Sayı: 3, 2003, s. 90.

⁸ Hüner Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Yay., 2000, ss. 27-28.

⁹ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, ss.131-132.

4-Parçalanmış Osmanlı Devleti toprakları üzerinde Avrupalı devletler tarafından nüfuz bölgeleri oluşturularak paylaşılması ve sömürgeleştirilmesi (4. Aşama).

Görüldüğü üzere planın siyasi, ekonomik, hukuki ve bunların sonucunda oluşan alt başlıkları vardır. Genel anlamda Osmanlı Devleti'nin parçalanması planı olarak değerlendirilebilecek bu girişimleri, gerçekleştirmek adına Osmanlı Devleti'ne dayatmalarda bulunmuş ve Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan gayr-i müslim tebaa kullanılmıştır.

2.AVRUPALI DEVLETLERİN ŞARK POLİTİKALARI

Avrupalı devletlerin 19. yüzyıla girdikten sonraki Şark politikalarında Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların haklarını bahane etme şeklinde gelişen politikaları, önce yapılması öngörülen ıslahatları takip etme, ardından ıslahatların yapılmadığını iddia ederek müdahale etme olarak sürüyordu. Yapılan antlaşmalarda veya kendi aralarında, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü tartışılıyor; sözde Osmanlı toprak bütünlüğüne saygılıymış gibi beyanat verip ardından uyguladıkları politik oyunlarla, Osmanlı toprakları üzerindeki amaçlarını gerçekleştirmeye çalışıyorlardı.

İngiltere'nin Şark politikası, sömürgeleşme çabalarıyla doğrudan ilişkilidir. Sanayi Devrimi'nden sonra hızlı bir şekilde sömürge edinme arayışında olan İngiltere için, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu topraklar, hayati önem taşımaktaydı. İngiltere özellikle Uzakdoğu'da sömürgeler edinmişti ve bu sömürgelerine giden yolda, Osmanlı toprakları son derece stratejik bir mevkiydi. Dolayısıyla bu yolların güvenliği, İngiliz menfaatleri doğrultusunda, Fransa, Rusya ve Almanya'yla aralarında müthiş bir rekabet yaşanmasına neden oluyordu. Elbette Osmanlı Devleti, bu rekabetin tam ortasında kalmaktaydı. Tamamen İngiliz menfaatleri çerçevesinde gelişen süreç, Şark Meselesi haricinde, kendine özgü bir Şark politikası da geliştirmişti.

Temel sorun, Hindistan'a güvenle ulaşmaktır. Bunun için Osmanlı coğrafyası korunmalıdır. Aksi takdirde, İngiltere ile Hindistan'ın tarihi bağları kopma tehlikesi ile karşı karşıya kalacak ve aynı zamanda Rusların Akdeniz'e inmesinin önüne geçilemeyecek ve Balkanlardaki Rus hâkimiyetiyle İngiliz çıkarları kesin kes zedelenecekti.¹⁰ Bu nedenle önce Kıbrıs'ı ele geçiren İngiltere, 1882 yılında da Mısır'ı işgal etmiştir.¹¹ Bu tarihlerde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Mısır sorumlusu General T. H. Sanderson, Mısır'a sahip olmanın önemini, bir savaş halinde Süveyş Kanalı dışındaki Mısır kıyılarının, İngiliz donanmasının denize açılması için bir üs olarak kullanılabilceği şeklinde açıklamaktadır.¹²

Mısır'ın işgalinden sonra, İngiltere'nin Osmanlı toprakları üzerindeki siyaseti, Osmanlı-İngiliz ilişkilerini bozmuş ve Osmanlı'nın denge siyasetinde Almanya'yı ön plana çıkarmıştır. Osmanlı-Alman yakınlaşmasının önemli sağlayıcılarından Bağdat Demiryolu projesi, İngiltere'yi çok ciddi bir şekilde telaşlandırmıştır.¹³ Nitekim Bağdat Demiryolu gibi Konya demiryolu imtiyazının da Mösyö Kaulla'ya verilmesinin İngiliz menfaatlerini zedeleyeceğini bildiren İngiltere Sefareti ikinci tercümanı, Babıali'ye gelerek acele edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir:

Bugün İngiltere Sefareti İkinci Tercümânı Bâbîâli'ye nezd-i müşâvereye gelip Mösyö Kaulla'ya verilecek Konya Demiryolu hattı imtiyâzâtının İngiliz

¹⁰ Zekeriya Işık, "Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde İngiltere'nin Rolü (1789-1876)", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, Cilt: 10, Sayı: 20, ss. 221-239. s. 223.

¹¹ERCÜMENT KURAN, "II. Abdülhamit Dönemi Tarih Kaynağı Olarak Sadrazam Said ve Kamil Paşaların Hatıraları", *F.Ü.O.D.A.M. Birinci Orta Doğu Semineri (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003)*, *Bildiriler*, Elazığ, 2004, s. 30.

¹²ESRA SARIKOYUNCU DEĞERLİ, "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 14, Nisan 2008, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Celalabat-Kırgızistan.

¹³ÖKÇÜN, A. GÜNDÜZ. (1970). "Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", *A.Ü.S.B.F.D.*, Cilt: XXV, No: 2, Ankara, s. 27.

menâfi'ini ihlâl eyleyebileceği beyânıyla i'tasında isti'câl olunmamasını sefiri nâmıyla tebliğ etmesiyle, bunun ne cihetle İngiliz menâfi'ine dokunacağını istifsâr olunmakla beraber Konya hattının mûmaileyh Kaulla'ya i'tası tasavvuru, Bağdat hattının ikdârı ve te'min-i ifşâsı maksadından meb'as olup, Bağdat hattı imtiyâzâtının sermayedârânı İngiliz olsa dahi, bi't-tabi' bu mu'âmelenin onlar hakkında icrâsı mecbûriyetinde bulunduğu ve İngiliz menâfi'i Aydın Demiryolu hattının çaya kadar tahdîdi hakkında akdemce vâki' olan istir'aya müsa'ade olunması ile ihlâl olduğuna beyân olunur ise, buna şimdiye kadar Devletçe müsa'ade olunmuş olması Kayseri Demiryolunun muhâfaza-i menâfi'i mütala'asından neş'et eylediği ve Hükûmet-i Seniyye'nin imtiyâzâtını ihsân buyurduğu şimendiferleri tahdîdi zımnında bir nev'i kayd ve mecbûriyette bulunduğundan Aydın yolunun tahdîdi, adem-i tahdîdi kendi yed-i ihtiyârimızda bulunduğundan Sefîr Hazretleri tarafından i'tirâf olunacağı ümid edildiği cevâben ifâde olunarak Tercümân-ı mûmaileyhe avdet eylemiş olmakla, Sedde-i Seniyye-i Hilâfetpenâhi'ye arz-ı müttehinâdır efendim. 22 Cemâziye'l-Ahir 310/30 Kanûn-i Evvel 308 Sadrazam¹⁴

Bundan sonra İngiltere'nin Şark politikası da değişmiş ve Osmanlı Devleti'nin yıkılacağı düşüncesiyle, Orta Doğuda sistemli bir şekilde İngiliz ekonomik, sosyal ve politik çıkarlarını korumak ve geliştirmek adına faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda bölgeye pek çok diplomat, uzman, araştırmacı ve misyoner gönderen İngiltere, Arap aşiretlerle gayri resmi ilişkilerde bulunarak, İngiliz çıkarları lehine hareket etmelerini sağlamaya çalışmıştır. Bölgede kendisine bağlı küçük devletlerin kurulması yönünde bir siyaset takip eden İngiltere, misyonerleri vasıtasıyla, Ermeni, Arap ve Kürtleri bağımsızlık talebinde bulunmaları için kışkırtmıştır.¹⁵ Bu misyonerlerden biri olan Mr. Brown'un Nastûrileri Protestanlaştırma faaliyetlerini yürüttüğü ve İngiliz misyonerlerin seyahat bahanesiyle gittikleri yerlerde Ermenileri tahrik ettikleri belirtilmektedir:

İngiliz misyonerlerden Brown'un Nastûrilere Protestan mezhebini kabul ettirmek maksad-ı zâhiresiyle Çölemerk'e tâbi' Koçanes karyesinde Nastûri Reis-i Ruhâniyesi Merşahsu'nun nezdinde ikâmet eylemekte olup esâs maksadı ise, İngilizlere ısındırmak, bilâhare ilgâ-yı tahm-i fesâd etmek cihetine ma'tûf olduğu ve aralık buldukça Hakkâri tarafındaki Ermenileri dahi, tahrîkten geri durmadığı cihetle, ahâli-i Hıristiyaniyeyi Hükûmedt-i Seniyye'den tadrîde çalışan merkûmun, oradan def'i esbâbının istihsâli ve İngiltere Devleti'nin Van ve Başkonsolosluğu'ndan ta'yin olunan zâtın dahi, seyahât bahanesiyle Cabca Ermeni köylerine gidip, Hıristiyanlara telkînât-ı bedh-u ihâne de bulunmakta olduğu ve Taluri Mes'elesini tahkîk için Bitlis ve Muş cihetlerine azîmetinde de uğradığı Ermeni köylerinde ahâliyi başına toplayarak tefûhât-ı teşvikkârîde bulunduğu, yanına muhâfaza sıfâtıyla ta'yin olunan zâbitiyenin ifâdesinden anlaşıldığından, hakkında mu'âmele-i mukteziyenin ifâsı, Van vilâyetinden Nezâret'e müreddid tahrîrâtta bildirildiği ma'rûzdur. Katbei ahvâlin emr-u ferman Hazreti men lehu'l-emr efendimizindir. 30 Teşrîn-i Sâni 310.¹⁶

İngiltere ayrıca, Berlin Kongresi'nde Ermenilerle ilgili olan maddelerin yerine getirilmesi noktasında, Osmanlı Devleti'ne baskı yapmış ve hatta İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bu konuyla ilgili bir de sözde ittifak mukavelesi yapılmıştır. Buna göre Anadolu'da, Ermenilerin

¹⁴ BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 268, Gömlek No: 124, 22/C/1310-16.01.1893.

¹⁵ Konuyla ilgili İngiliz arşivinden alınmış belgeleri takip etmek için Bkz.: Sarıkoyuncu Değerli, *a.g.m.*, s. 10.

¹⁶ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.DH., Dosya No: 8, Gömlek No: 25, 13/C/1312-11.12.1894.

buldukları eyaletlerde bir an önce ıslahat yapılması noktasında Osmanlı Devleti'ne nota verilmiştir. Söz konusu notaya karşılık bir nota da Babıâli göndermiş ve iki devlet arasında sonraki bir zamanda kararlaştırılmak üzere, ıslahat yapılması üzerinde anlaşmıştır:

Zât-i Hazreti Padişâhi'nin Anadolu'da Mu'âhede-i kat'îye-i sulhî ile ta'yin olunacak memâlikini müdafa'a için Temmuz'un 15'inde Devlet-i Aliyye ile İngiltere Devleti beyninde akd olunan Mukavelenâme'nin 1. Bendinde, Zât-i Hazret-i Padişâhi'nin ona mukâbil İngiltere'ye (ba'de iki devlet beyninde kararlaştırılmak üzere) hüsn-i idâreye ve Memâlik-i Mahrûse'de bulunan tebaa-i Hıristiyanîye vesâirenin himâyesine dâir lâzım gelen ıslahâtı idhâl edeceklerini va'ad eyledikleri münderectir.

13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Mu'âhede-i bu memâlik, kat'iyyen ta'yin ettikten başka 61. Bendinde Bâbîâli'nin Ermenilerle meskûn eyâlât hakkında vâki' olan ta'ahhüdâtını dahi tasrîh eylemiştir. Bu ta'ahhüdâtın icrâsı zımında İngiltere Devleti, 19 Ağustos 1878 tarihli notasıyla icrâ olunacak ıslahâta dâir devleteyn beyninde bir ittifâk akdini teklîf eylemiş ve Bâbîâli dahi, 24 Teşrîn-i Evvel 1878 tarihli notasıyla cevâp vererek, bu notada Zât-ı Şevketmeât Hazreti Padişâhi nezdinde şu şart-ı mahsûsun mâhiyet-i hakîkiyesi ve hükmü ne olduğunu ta'yin eylemiştir.

Bu nota İngiltere Devleti'ne tebliğ olunduğ da, onun tarafından mazhar-ı kabûl-i tam olmuştur.

Binâaleyh muharrir imza, İngiltere Büyükelçisi şevn-i beyâna me'zûndur ki, sâlifî'z-zikr iki notanın te'âtisi üzerine İngiltere Devleti, Temmuz'un 15'i tarihli Mukavelenâme'nin Memâlik-i Mhrûse'ye idhâl olunacak ıslahâtın, ba'de iki devletin beyninde kararlaştırılacağından bahseden bend-i ahkâmını kâmilen icrâ olunması âdadır. Ve Zât-ı Hazreti Padişâhi ile Devlet-i Aliyye tarafından bu eyâletlerin şu'bât-ı muhtelif idâresince idhâli nâfi' olunacak sâir bi'l-cümle ıslahât ve tebdilâtın hâricinde olmak üzere Mukavelenâme'nin ıslahâta müte'allik bendinin hüküm ve ma'nası emrinde Bâbîâli'nin 24 Teşrîn-i Evvel 308 tarihinde izahâtı hâvi gönderildiği notaya i'tibâr eder ve ayıracaktır.¹⁷

Ayrıca bölgedeki ıslahatları takip etmek veya bölgedeki Ermeni olaylarını yakından incelemek için bölgeye konsoloslar göndermiştir¹⁸. 1889 tarihinde Kürt Musa Bey namıyla bir şahsın Ermenilere zulmettiği haberi üzerine İngiltere Erzurum Konsolosu Van'a gitmiş, Daily News muhabiri de Erzurum'a gelmiştir:

İngiltere Devleti'nin Erzurum Konsolosu 15 Temmuz 305 tarihinde Van'a gittiği ve Daily News muhâbiri de Erzurum'a geldiği ve bunların müsebbib azîmetleri ise, Dersaadet'e gönderilmiş olan Muşlu Musa Bey'in Ermeni Milleti hakkında îkâ ettiği rivâyet olunan fezâyihin tahkikinden ibâret edip, istihbâr olduğu 8. Fırka Kumandanlığı'nın iş'ârına atfen 4. Ordu-yu Hümâyun Müşîreyn-i Celîlesi'nden mevrûd telgrafnâmede iş'âr olunmakla mehât-i ilm-i arz

¹⁷ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.HR., Dosya No: 3, Gömlek No: 79, 30/Za/1295-26.11.1878.

¹⁸ Davut Kılıç, "Rus General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı Ve Ermeni Meselesinin Gelişimi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6397, p. 264-265.

buyurulmak üzere arz-ı keyfiyete ibtidâr kılındı. Ol babda emr-u ferman Hazreti men lehu'l-emrindir. 7 Zilkade 306/23 Temmuz 305¹⁹

İngiltere'nin Şark politikasında, Orta Doğu toprakları üzerinde Osmanlı'dan önce yaşamış kültürlerin koruyucusu olma politikası da meşhurdur. Bu doğrultuda Yezidilerle yakından ilgilenilmiş ve Yezidilerin Osmanlı idaresine karşı başlattıkları isyanı desteklenerek, bölgedeki Osmanlı otoritesinin kırılması hedeflenmiştir.²⁰ Yezidi köylerine gizlice gelerek halkı isyana teşvik ettikleri tespit edilmiş İngiliz casuslarıyla ilgili tahkikatlar yapıldığı bilinmektedir.

İngiltere tebaasından ve daha bazı ecâ nibden birkaç şahsın tebdil sûretinde Şeyhan nahiyesindeki Yezidilerin sâkin oldukları karyelerde dolaştıkları dünkü günü haber alındı. Ve burada bulunan Hey'et-i Tahkikiye tezkire-i ma'lûmi oldu. Vilâyet Alaybeyi Ağâh Bey'in mest-i merâm olup, Hükûmet'in icra'âtı aleyhinde idâre-i lisân ederek böyle şeylerden ve mevadd-i mühimmeden bî haber olduğu gibi, kendisine verilen emirleri de telakki etmediği tecârib-i adîde ile anlaşılmasına mebnî, işbu ecnebler hakkında hafıyyen istikşâf ve tahkîkât ile zimmeti halinde kendilerini bulmak ve göstermek üzere derhâl Tabur Ağası celb ile tertîb ettirilen zâbit ve zâbitiye kolları çıkartıldığını mûmaileyh Alaybeyi haber alarak, zâbit ve zâbitiyeleri geri aldirmek ve ferdası günü saat yedide sarhoşluğu zâil olduktan sonra bunların çıkarılmasını Ağa mûmaileyhe emir verilmiştir ki, mûmaileyhin kâffe-i mu'âmelâtı ve umûr-i mühime ve husûsâti câriyeyi bu sûretle ihlâl eylemekte olduğundan, bir dakika bile burada bekâsı, mevki'en ve siyâseten câiz olmadığından arz-ı sâbık vecihle ecâ nibin icrâ ve şimdiden mûmaileyin işten el çekmek emrinin i'ta buyurmak ve mezkûr ecnebler ele geçirildiği halde icâbi başkaca arz olunacağı ma'rûzdur. 18 Kanûn-i Sâni 308²¹

Fransa, Osmanlı Devleti'yle uzun yıllar sıcak ilişkiler kurduktan sonra, sömürgeleşme politikasıyla birlikte Osmanlı politikasını da değiştirmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından sonra, Ortadoğu coğrafyasına yerleşmek isteyen Fransa, kendisine tanınan ayrıcalıklardan yararlanarak, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başlamış ve Osmanlı ülkesinde yaşayan gayr-i müslim tebaadan bu doğrultuda yararlanmayı ilke edinmiştir.

Rusya'nın Şark politikası, diğer Avrupalı devletlerden daha etraflıca olmakla birlikte, temelde aynı eksen üzerinde gelişmiştir. Bununla birlikte Rusya'nın tarihsel emelleriyle özellikle İngiltere'nin çıkarları arasında bir uyuşmazlık söz konusudur. Bundan dolayı her iki ülkenin Şark politikası da Osmanlı aleyhine olmasına rağmen, zaman zaman aynı doğrultuda hareket etmelerine engel olmuştur. İngiltere'nin Uzakdoğu ve Akdeniz havzası üzerindeki çıkarlarıyla Rusların planları arasında ters bir ilişki vardır. İngiltere daha 1600'lerde Ruslara karşı Uzakdoğu'daki çıkarlarını garantiye almak için "Doğu Hind Kumpanyası (Company of Merchants of London Trading into The East Indies)" şirketini kurmuştur.²² 19 yüzyılın sonunda ise, özellikle İran ve Türkistan bölgelerinde, İngiltere ve Rusya arasında menfaat bölgesi edinme açısından rekabet yaşanıyordu. İran, Osmanlı, Kafkasya ve Türkistan, Rusya'nın sahip olmak istediği alanları oluştururken; İngiltere, Rusya'nın varlığının bu bölgelerdeki çıkarlarına zarar vereceği korkusunu taşıyordu.²³ Dolayısıyla aralarındaki bu rekabet, Şark politikalarında iki ülkeyi karşı karşıya getirmekteydi.

¹⁹ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.ASK., Dosya No: 56, Gömlek No: 90, 07/Z /1306-04.08.1889.

²⁰ Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 12.

²¹ BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 269, Gömlek No: 45, 12/B/1310-30.01.1893.

²² Yılmaz Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, Sayı: 20, s. 54.

²³ Karadeniz, a.g.m., s. 56.

Rusya'nın Şark politikasında, Karadeniz ticaretine hâkim olmak önceliklidir. Karadeniz'de oldukça kârlı bir getirisi olan İran ticareti, Rusya'nın öteden beri kontrol etmek istediği bir faaliyet alanıdır. 19. yüzyılda Rusya, bu ticareti kendi tekeline alabilmek için politikalar üretmiştir.²⁴ İkinci olarak, sıcak denizlere inme ve Boğazlara sahip olma hedefi vardır.²⁵ Çünkü Rusya'nın, coğrafi konumu buzlarla kaplı denizler ile Osmanlı Devleti'nin denetiminde bulunan Karadeniz arasındadır. Dolayısıyla ticarete uygun limanı çok azdır. Bu gerçeğin ilk defa farkında olan Çar I. Petro (1689-1725), ticaret için büyük limanlara sahip olma ve sıcak denizlere inme politikasını dile getirmiştir. Devletin gelişmesi ve dünya hâkimiyetini ele geçirmesinin sıcak denizlere açılmak ve ticareti geliştirmekten geçtiğini düşünerek, Rusya'nın tarihsel Şark politikasını başlatmıştır.²⁶ Bu politikaların bileşiminden, eski Bizans İmparatorluğu'nu canlandırmak anlamına gelen "Grek Projesi" türetilmiştir.²⁷ Grek Projesinin hedef kitlesini ise, Osmanlı içinde yaşayan gayr-i müslimler oluşturur. Dolayısıyla, Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamak gerekir. Bu siyaset, Balkan uluslarıyla aynı etnik kökene sahip olduğu ve aralarında kültürel ve siyasal bir birlik olması gerektiği tezine dayanan Panslavizm politikasını devreye sokmuştur.²⁸ Panslavizm politikası, Rusya'da Şark Meselesi içerisinde değerlendirilerek, Avrupa'da gerçekleşmesi muhtemel olan Alman birliğine karşı buradaki Slavları muhafaza etme amacını da taşımaktaydı.²⁹ Panslavizm politikası aynı zamanda Balkanlarda yaşayan Ortodoks gayr-i müslimler, Ortodoks Rumlar ve Slavlarla birlikte, Kudüs'te yaşayan Hıristiyanları da içine alan Panortodoks politikasının geliştirmesine de vesile olmuştur.³⁰

Rusya'nın Şark politikaları, 19. yüzyılda boyunca Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'ni içten çökertme ve Osmanlı Devleti'nden azami ölçüde ödünler koparmak için, Balkan isyanlarının tamamında halkı kışkırtma ve bağımsızlık söylemiyle isyan etmelerini sağlama fonksiyonunu üstlenmiştir.³¹ Hatta daha 1769 yılında Rus askerlerinin Balkanlara gelip halkı isyana teşvik ettikleri ve hatta halkın isyan etmesi için para yardımıyla bulunduğu tespit edilmiştir:

Mukaddem ve muahher irsâl buyurulan tahrîrât-ı müşîrânelerinin hulâsa-i mefâhiminde Moskof keferesi tarafından iki kıt'a sefine ile bir general Karacadağ'a vürûd ve Karacadağlıya vesâir îsâl-ı izlâl ve hemcivâr olan kazalar re'ayasını dahi, akçe ile îfâl eylediği arûz ve i'lâmât ve İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Muhammed Paşa bendeleri tarafından dahi mufassal ve meşrûh kâime ile inhâ bulunduğu ve zikrolunan arûz ve paşa-i mûmaileyhin kâimesinin ve sefâin-i merkûmenin menkûle sefine olduklarını ve ru'ûsası kimler olduğunu mübeyyen ve Venedikli hilâf ahidnâme-i hümâyun harekette bulunmayacaklarını mütezammın Zadere generalından taraf-ı izzetlerine vürûd eden mektubun tercemesi ve bazı ihbârı muhtevi Venedik tarafından vürûd eden havâdis kâimesi Erdevi Hümâyuna

²⁴ Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *D.Ü.S.B.D.*, Aralık 2003, Sayı: 9, s. 22.

²⁵ Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Yay., 2000, s. 97.

²⁶ Erdoğan Keleş, Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, 2009, s. 90.

²⁷ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara: Ümit Yay., 1996, s. 41; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5-6, Ankara: T.T.K. Yay., 1998, s. 109.

²⁸ Mehmet Akif Aydın, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri", *Osmanlı Araştırmaları*, Heyet, Cilt: 24, İstanbul: 2004, s. 109; Panslavizm politikasının ortaya çıkışı, fikri temelleri ve gelişim evrelerini ayrıntılı bir şekilde takip etmek için Bkz.: Galip Çağ, Panslavizmin Fikri Temelleri ve Slav Birliği Çabaları", *S.Ü.F.E.D.* Cilt: 10, Sayı: 1, 2008, ss. 205-219.

²⁹ Çağ, *a.g.m.*, s. 215.

³⁰ Aydın, *a.g.m.*, s. 111.

³¹ İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay. 15. Baskı, 2006, s. 199.

gönderildiği ve Moskova tarafından vürüd eden General Tahassin zimmetinde sa' b mahalde mübeyyen ve müstahkem ebniye ihdâs ve îsât-ı sâireye nahbeşeş ve ta'yinât-ı i'tasıyla asker tertib eylediği, sahîhan haber olunduğu ve müfsid-i mefsûdun a'dâm ve izâlesi idâre buyurulduğu sûrette bu sene, kalelerini neferâtan hâli etmek nâ münâsib olmaktan nâşi kadar kifâye mîr-i piyâde tahrîrine muhtâç olduğu tahrîr ve beyân olunmuş, İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Paşa-i mûmaileyhden taraf-ı sadâretlerine vürüd edip sûreti bu def'a Erdevi Hümâyuna tesyîr olunan kâimenin aynı olmak üzere mukaddimen Erdevi Hümâyû zât-ı makrûne dahi, tahrîrât-ı irsâl etmekten nâşi selefimiz sadr-i sâbık Saâdetli Ali Paşa Hazretleri tarafından eski günâh-i hakîkât-i hal ve işbu keyfiyet-i vakı'a olduğu sûrette müfsid-i mefsûdun vesâir îsâtın îmâl-i tedâbir ve lepzîr ederek kahr ve tedmîrlerine sa'y-ı behimâl buyurmaları, zimmetinde gerek cenâb-ı şeriflerine ve gerek paşa-i mûmaileyhe mekâtib-i tahsîl ve irsâl olunmuş...³²

Kafkaslarda ise, Ermeni ve Gürcüleri etkileme politikalarıyla, bölgede yaşayan halkı Osmanlı Devleti'ne karşı isyana sürüklemişlerdir.³³ Son dönemdeki Ermeni isyanı, bu planlı hareketin nihai noktasıdır. Neticede isyanlar, Osmanlı millet sistemini kökten yaralarken,³⁴ devleti gayr-i müslim tebaasına yönelik yapısal reformlara sürüklemiştir.

Avusturya'nın Şark politikası da, İngiltere gibi Rusya ile nüfuz mücadelesine bağlı bir süreç izlemiştir. Rusya'nın Balkanlarla ilgili politikası, Avusturya'yı da doğrudan etkilemekteydi ve yapı olarak Osmanlı'ya benzer durumu, Balkan ulusları üzerindeki herhangi bir hareketlenmenin sonucunda, aynı akıbete uğramasını yüksek olasılıklı kılıyordu. Bu nedenle Avrupa genelinde denge siyasetinin izlenmesi, en çok Avusturya'nın işine geliyordu. Rusya'nın Balkan planlarına karşı duruşu, Balkan isyanları sırasında Osmanlı yanlısı bir siyaset izlemesine neden olmuştur.³⁵ Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olduğu iddia edilebilir. Ancak Avusturya'nın, Osmanlı'nın geleceği konusunda da ciddi endişeleri vardır. Bu nedenle her ne kadar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olsa da, şayet Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmaları önlenemezse, bu durumdan yararlanma yoluna gidilmelidir.³⁶

Avusturya'nın Şark politikasının mimarı olan Klemens von Metternich, Şark Meselesi tabirinin de mucidi olarak, milliyetçilik hareketlerine karşı bir tavır sergilemiştir. Bu nedenle Osmanlı'nın gayr-i müslim unsurlarının bağımsızlık hareketlerine karşı Osmanlı'dan yana bir siyaset benimsemiştir.³⁷ Avusturya Boğazlar konusunda ise, yine dengeli bir siyaset izlemiş ve Boğazların savaş gemilerine kapatılmasını istemiştir.³⁸ Muhtemel bir Rus-İngiliz savaşında boğazların savaş gemilerine kapatılacağı haberi, Avusturya'da memnuniyetle karşılanmıştır:

Hariciye Nezâreti'ne 12 Mayıs 85 tarihiyle Viyana Sefâret-i Seniyyesi'nden vârid olan Muharremnâme telgrafnâmenin tercemesidir:

Yetmiş numaralı telgrafnâmeleri ahz olunur.

Altmış dokuz numaralı telgrafnâmeleri münderecâtı sûret-i Muharremnâme'de Kont Kalnuki'ye tebliğ eylemekte, müşârileyhe Bâbîâli'nin

³² BOA, Fon Kodu: HAT, Dosya No: 7, Gömlek No: 260, 20/Ş/1183-19.12.1769.

³³ Mehmet Saray, "Türk-Sovyet İlişkileri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984. Erzurum)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, s. 127.

³⁴ Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, 2005, s. 69.

³⁵ Karal, a.g.e., s. 105; Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, s. 32.

³⁶ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, s. 39.

³⁷ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, s. 67.

³⁸ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, s. 100.

Boğazlar Meselesindeki tavır ve hareketini medh ve senâ etmiştir. Kendi itikâdınca Bâbîali ile düvel-i sâire tarafından ittihâz olunan mülk-i hareketin muhârebe muhâtarasının def' ve izâleye medâr-ı a'zîm olmuştur. Ont Kalnuki Avusturya Hükûmeti'nin inde'l-icâp Bâbîali hakkında derîğ-i mu'âvenet etmeyeceğini söyledi. İngiliz ile Rusya beyninde bir muhârebe zuhûru ihtimâli kâmilen zâil olmasın addolunur.³⁹

3.ŞARK MESELESİNDE SULTAN ABDÜLHAMİT'İN SİYASİ TUTUMU VE TÜRK-ALMAN YAKINLAŞMASI

Sultan Abdülhamid döneminde Avrupalı devletler için Osmanlı, bir an önce taraflar arasında paylaşılması gereken bir toprak olarak görülmekteydi. Artık Avrupalı devletler Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü değil, Osmanlı topraklarından nasıl daha fazla pay alınabilir düşüncesini taşıyorlardı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasi tutumları bu doğrultuda değişim gösteriyordu. Ancak bu tarihlerde Avrupa'da artan bir Alman tehdidi söz konusuydu ve diğer devletlerin aleyhine Osmanlı Devleti'yle yakınlaşmaktaydı. Dönemin sömürge imparatorlukları kurma dönemi olması, Osmanlı Devleti'nin hedef haline getirirken, Şark Meselesinin bu doğrultuda işlev görmeye başlamasıyla eş zamanlı olarak Türk-Alman yakınlaşması gündeme getirmişti. Osmanlı için artık Avrupalı arenasında muhtemel yeni müttefiki Almanya gibi görünüyordu.

Sultan Abdülhamid'in Şark Meselesiyle ilgili siyasi tutumu, dönemin politik tercihlerinden çok farklı değildir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, Avrupa genelinde de denge politikası takip edilmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi, Avrupa ülkeleri kendi aralarında, antlaşma veya söylemlerle denge oluşturmaya gayret ediyor ve bu dengenin ne surette olursa olsun bozulmamasına özen gösteriyordu. Ancak dönemin aynı zamanda sömürge imparatorlukları kurma dönemi olması ve bu doğrultuda hammadde ve Pazar arayışları sebepleriyle, yüzyılın sonuna doğru Avrupa siyasetinde kaymalar baş göstermiştir. Özellikle Almanya'da ortaya çıkan gelişmeler ve Türk-Alman siyasi ve ekonomik yakınlaşması, diğer devletlerin de Osmanlı Devleti hakkındaki siyasetlerini yeniden gözden geçirmelerine neden olmuştur.

Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesinde Şark Meselesinin doğrudan etkisi vardır. Özellikle bu meseleye matuf siyasi sürtüşmeler, Osmanlı Devleti ile Almanya dışındaki diğer Avrupa devletlerini karşı karşıya getirmişti. İki devletin karşılıklı çıkarları, Avrupa arenasında yepyeni bir ittifakın doğmasına işaret ediyordu. Bu dönemde Almanya'nın da siyasi birliğini tamamlamasının ardından, sanayileşmiş yapısıyla Osmanlı'ya nüfuz etme çabası, siyasi olarak başlayan yakınlığı ekonomik işbirliğine getiriyordu. Öte yandan Batılı devletlerin Şark Meselesi çerçevesinde Osmanlı üzerindeki yayılmacı ve baskıcı siyasetleri, Almanya'yı daha da avantajlı bir konuma yükseltiyordu. Sultan Abdülhamid döneminde görülen siyasi hareketlilik, Avrupa'da Rus tehdidine karşı müttefik bulma zorunluluğunu veya politikasını gündeme getirmişti. Örneğin Bulgar meselesinde artan Rus tehdidine karşı Almanya ve İtalya'dan yardım alınacağı düşünüldükçe, böyle bir durumda Boğazların İtalya ve Alman savaş gemilerine açılacağı ifade ediliyordu:

Yıldız Saray-ı Hümayun'u

Berlin Sefâret-i Celîlesi'nden:

Bugün İngiltere Sefîri'yle vukû' bulan uzun bir mülâkatta: (Rusya Devleti eğer Saltanat-ı Seniyye aleyhinde i'lân-ı husûmet eder ise, Hükûmet-i metbû'asıyla İtalya Donanması, sehîme-i hal ile Kale-i Sultâniyye ve Karadeniz Boğazlarından geçip Devlet-i Müşârileyhâ ile muhârebe edeceğini ve bu babda Almanya ve

³⁹ BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS., Dosya No: 182, Gömlek No: 2, 01/Ş/1302-16.05.1885.

Avusturya'nın müttefik bulunacağını) söyledikten sonra: (Zât-ı Şevketmeât Hazreti Padişâhi'nin bu husûsa muvâfakat buyuracaklarını, yani Boğazları düvel-i müşârileyhimâ sefâin-i harbiyesine set ettirmeyeceğini ümid etmekte olduğunu) ilâve eylemesi üzerine âcizeleri dahi: "Velini'met-i A'zam Efendimiz Hazretlerinin hukûkunu ve menâfi'i seniyyelerine muvâfık olan mehâmın tesviyesince, düvel-i mu'azzamanın vesâyâsını hemîşe nazar-ı i'tibâra almakla rağbet buyuracaklarını" beyân ettim. Sefir-i müşârileyhin ifâde-i meşrûhasına nazaran, şu sırada düvel-i mezkûre beyninde bu gibi mevâdd-ı ahmeye dâir te'ât-i efkâr olunmakta iduği anlaşılıyor. Bundan böyle vukû' bulacak tahkîkâtımı yine arz ederim. 4 Şubat 88 Tevfik⁴⁰

Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşmasından (1774) sonra, Balkanlarda başlayan Rus destekli ayaklanmalar ve Ortodoks Osmanlı tebaasına karşı yürütülen kampanyalar kapsamında 1852 Mayısında olağanüstü yetkilerle İstanbul'da bulunan Rus Sefiri Prens Mençikof, Osmanlı Devleti içerisindeki Ortodoksların himayesini talep ediyor ve aksi takdirde ilişkilerin kesilerek savaş çıkacağı tehditleri savuruyordu:

Rusya Devleti'nin zîrde muharriri'l-imza Sefir-i Saltanat-ı Seniyye'nin Umûr-u Hariciye Nâzırı Devletlü Paşa Hazretlerinin işbu şehri Mayısın 10'u tarihiyle müverrihen bir kıt'a takririni ahz ile kesb-i fahr etmiştir. Sefir-i mumaileyh Zât-ı Şevketmeât Hazreti Şehnişâhi'nin müttefik-i âlileri Zât-ı Haşmetmeâb Cenâb-ı İmparatoru hakkında olan halûs ve suret-i mulûkânelerinin ve Devlet-i Aliyye ile Devlet-i İmparatoriye meyânında mevcûd olan revâbit-i kadîmenin bir kat daha te'yidi hakkında Vükâla-yı Fehâm Saltanat-ı Seniyye'nin derkâr olan arzu ve emel-i müstekimânesinin tasrihâtı ve te'minâtını takrir-i mezkûrda mahzûziyet-i kâmile ile müşâhede etmiştir. Ancak zîrde muharriri'l-imza, Rusya Sefirinin İmparator nâmına icrâ edeceği teklifât-ı muhakkâne ve müstekimâneye taraf-ı eşref Devlet-i Aliyye'den emniyetsizlik nazarıyla bakıldığına takrir-i mezkûrdan kesb-i vukuf ve itlâ' ile hayret-i mekkereye ducâr olmuştur. Bu emniyetsizlik Zât-ı Haşmetmeâb İmparatoriyesinin niyyât-ı vakı'asına Saltanat-ı Seniyye'nin matbû'iyet ve istiklâl-i âlisine muhâl olacak ba'zı hukuk-u cedîdeyi istihsâl etmek, emel-i misüllü Zât-ı Haşmetmeâb İmparatoriyesinin usûl-i fütüvvetkârâne ve hukuk-i devrâne politikasına muğâyir ve menâfi' olan bir niyet-i özr ile niyyât-ı İmparatoriyesinin Devlet-i Aliyye tarafından te'vilinden kesb-i vücûd ettiğinden, bu şeyin İmparatorun kendi müttefik-i âlisinin halûs ve suretine kemâl-i meyl ve hulûs-i mâl ile müraca'at ettiği ve zevât-i Şevketmeâb Hazreti Padişâhi'nin hükûmet-i mukaddes ve nâ müşeffiresine hiçbir güne zarar kârı olmaksızın Rusya Devleti'nin bulunduğu ve İmparatorun muhâfaza-i tabi'isi olduğu Ortodoks mezâhibi hakkında olan himmet-i âlisinin bir âsâr-ı aleniyesini talep ve iltimâs eylediği halde, beyân olduğunu zîrde muharriri'l-imza, Rusya Sefiri mumaileyh Paşa Hazretine tebliğ ve ihtarıyla ifâ-i lâzime-i zimmet ettim. Sefir mumaileyh kendi matbu'-u mufahhamenin şarkî Hristiyanlığı mezhebi hakkında ihtirâzâtını ikâz ve da'vet eden ve vukû'ât-ı mekkereyi burada ihtâra hâcet görmeyip Zât-ı Hazreti Şehnişâhi'nin ba'zı bedhevâ ve maharetsiz müsteşârlarının vuku' bulan hatalarından hâsıl olan hâtire-i müte'limeyi mahv ve izâle edebilecek şey, Zât-ı Hazreti Padişâhi'nin irâde-i seniyye-i mütelekkasından neş'et edecek bir sened ve ta'ahhüdât-ı ihtâriyye ve resmîyedir. Zîrde muharriri'l-imza, İmparatorun i'tikâdât-ı mezhebesi hakkında bu neşâite ri'âyet-i müzâkere ve

⁴⁰ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.EŞA, Dosya No: 7, Gömlek No: 44, 27/Ca/1305-09.02.1888.

mütala'a etmek me'mûr bulunmuş ise de, bunun mevadd-ı eshiye ve asliyesi, Hariciye Nâzırı Devletlü Müşir Hazretlerinin işbu şehri Mayısın 10'u tarihiyle olan takririnden anlaşıldığı vecihle, eğer red olunup da Devlet-i Aliyye i'tirâzât-ı mültezime-i usûliye iktizasınca devleteyn-i mütehabbeyn meyânında tanzim olunacak bir zarfada icâb ettiği vecihle doğrudan doğruya bir hüsn-i vifâk-i hâlisânenin tariklerini bile set etmek ısrâr buyurur ise, kendisinin artık me'mûrünü tekmi'l ve Vükelâ-yı Fehâm Saltanat-ı Seniyye ile münasebât-ı munkati' olmasın ayıracağını ve bundan tertîb edilecek kâffe-i netâicin mes'uliyetini, Vükelâ-yı Müşârileyhim hazerâtına i'âde eyleyeceğini me'at-te'essûf beyân ederim.⁴¹

Bu gibi durumlar Osmanlı Devleti'nde büyük devletlerin rekabetinden yararlanma siyasetini başlatmıştır.⁴² Bu dönemde İngiltere ve Fransa, zaman zaman Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana tavır koyarken; zaman zaman da Şark Meselesi dâhilinde Osmanlı Devleti'ne dayatmalarda bulunuyorlardı. İngiltere, İstanbul Konferansı kararı gereğince ülkenin kuzeydoğusunda gayr-i müslimler tarafından kurulacak bir jandarma birliği, gayr-i müslimlerin hâkimliğinde muhakeme yapacak yeni mahkemeler ve birtakım vergi reformları talep ediyordu:

Ta'ahhüdât mucibince Bâbîâlî ile bir an evvel ittifâkiye-i râbita etmek üzerinde bulunduğu ve mühim ve mu'temâid eylediğim ıslahât-ı âtide muharrerdir.

Evvelen Zât-ı Hazreti Padişâhi, Asya'daki eyâlât-i şahânelerinde Avrupalılar tarafından tertîb ve kumanda edilecek bir jandarma teşkil buyuracaklardır.

Sâniyen Zât-ı Hazreti Padişâhi, Asya'daki en büyük şehirlerin ba'zısında hükm ve nüfuzu küçük mahkemelerde câri olmak üzere bir mahkeme teşkil buyuracaklardır. Ve bu mahkemelerin her birinde Kanun-i Şinasi bir Avrupalı bulunmak ve her lâ hak olan i'lâmın kendisinin muvâfakatı istihsâl olunmak lâzım gelecektir.

Sâlisen Zât-ı Hazreti Padişâhi, her vilâyette o vilâyetin vâridâtından mes'ûl tutulmak ve ikdâmı ilgâ ile üç sene müddet câri olacak (nizâmâtı) yakın vakitte tanzime me'mûr olmak üzere bir tahsildâr ta'yin buyuracaklardır. Bu tahsildârların ekseri Avrupalı olacaktır.⁴³

Fransa, Osmanlı millet sistemi olarak Ortodoks Hıristiyan Rumlar, Katolik Hıristiyan Ermeniler ve Yahudiler⁴⁴ ve daha sonra eklenen Protestanlar⁴⁵ şeklinde belirlenen yapısı içinde yer alan ve bu cemaatlara bağlanan Katolik Ermeniler, Maruniler, Keldaniler, Melkitler ve Süryanilerin, Ortodoks Rum ve Gregoryen Kilisesi'ne bağlı olmalarını eleştirmiş ve Katolik Cemaatinin ruhani işlerinin yönetimi için bir temsilci tayinini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir.⁴⁶ Osmanlı ise, bu devletlere Almanya'yla ittifak kurarak direnmeye çalışıyordu. Öte yandan Almanya, psikolojik olarak da Müslümanların dostu olduğu izlenimi yaratmaya çalışıyordu.

⁴¹ BOA, Fon Kodu: HR.MKT, Dosya No: 46, Gömlek No: 20, 02/Ş/1268-22.05.1852.

⁴² Paul İmpert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, Havass Yay., İstanbul, 1981, s. 126.

⁴³ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.AZJ, Dosya No: 55, Gömlek No: 87, ty.; Ahmed Saib, *Şark Meselesi*, Yay. Haz.: Saadettin Gömeç, Akçağ Yay., Ankara, 2008, s. 23.

⁴⁴ Ünver Günay, "XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı. Din ve Değişme". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/14, 2003, s. 31; Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğunda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, s. 376.

⁴⁵ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yay., 2006, s. 68.

⁴⁶ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşat. İstanbul: Kaknüs Yay., 1999, s. 54-55.

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1889 yılında Şam'a yaptığı gezi sırasında sarf ettiği: “Sultan ve dünyanın her tarafına yayılmış olan 300 milyon Müslüman bilsin ki, Alman İmparatoru kendilerinin dostudur”⁴⁷ cümlesinde görülen yakınlık, iki ülkenin karşılıklı çıkarları sonucunda, siyasi ilişkileri ekonomik işbirliğine dönüştürmüştü.

Öte yandan Sultan Abdülhamid'in Panislamizm (İslam Birliği) politikası da meşhurdur. Sultan, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için, bütün Müslümanların birleşmesini zorunlu görmüş ve kendine özgü, dini ve siyasi bir faaliyet göstermiştir. Bu noktada Hilafet Makamından faydalanarak, Anadolu dışındaki Müslümanları da kendisine bağlamak istemiştir.⁴⁸ Ancak bu politikanın sonuç vermeyeceği kısa sürede anlaşılmıştır. Zaten Şark Meselesinde muhtemelen bu ayrımı da gözetilerek, planın 3. Aşaması olarak ifade edilen, Türk olmayan Müslümanların (Arnavutlar, Boşnaklar, Araplar, Kürtler vb.) Osmanlı'dan koparılması hedeflenmiş ve uygulamaya konulmuştur. Eş zamanlı olmasa da, bu unsurların Osmanlı aleyhine döndüğü görülmüş ve dolayısıyla İslam Birliği ideali, hayalden öteye geçememiştir⁴⁹.

Bu dönemde ayrıca İslam Birliği idealinin yanı sıra, Batılı devletlerin emperyalist politikalarına karşı, “karşılık verme stratejisi” olarak adlandırılan Orta Asya'daki Türklere yönelik Pan-Türkist bir politika takip edilmeye çalışılmıştır.⁵⁰ 1883 yılında Gaspıralı İsmail adında bir şahıs, Kırım'da kurduğu Tercüman gazetesıyla bütün Türk dünyasına aynı Türkçe ile hitabıyla Usul-i Cedit hareketini başlatmıştı.⁵¹ Bundan sonra 1875 yılında Rusya'da ilk Türkçe gazete olan İkinci gazetesini çıkaran Mirza Fethali Ahundzade, Melekzade Hasan Bey, Zerdabi, Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmet ve Yusuf Akçura gibi isimler, Türk milliyetçiliğinin ilk savunucuları ve öncüleri olmuşlardır.⁵² Özellikle Yusuf Akçura'nın 1904 tarihli “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde, Türkçülük öncü bir ilke olarak teklif ediliyordu. Makalede ayrıca, Osmanlı Devleti'nde bütün tabii milletlerin bir araya getirilerek bir “Osmanlı milleti” oluşturulması, Hilafet Makamından yararlanılarak bütün Müslümanların Osmanlı idaresinde toplanması ve ırka dayanan bir “Türk milleti” oluşturulması ayrı ayrı ele alınmıştır.⁵³ Giderek artış eğilimi içerisine giren Türkçülük fikri, Balkan Savaşları esnasında zirve yapmış ve özellikle İttihat Terakki Cemiyeti koruması altında varlığını devam ettirmiştir.

SONUÇ

Şark Meselesi etrafında Osmanlı üzerinde baskı oluşturan ve yayılmacı siyasetlerine zemin arayan Batılı devletlere karşı, reform yaparak direnmeye çalışan Osmanlı, her şeyden önce din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaası arasında kanun önünde eşitlik ilkesini yerleştirmeye gayret etmiştir.⁵⁴ Ayrıca uygulanan reform politikalarıyla angarya ve feodal yapının da önüne geçilmek hedeflenmiştir.⁵⁵

⁴⁷ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev.: Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s. 147.

⁴⁸ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2007, s. 49.

⁴⁹ Emin Özdemir, Mehmet Yusuf Çelik, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Basınında Rusya Türkleri Konulu Haber Ve Makaleler Bibliyografyası (1908-1923)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/11 Fall 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5960, p.248-249.

⁵⁰ Ayrıca Ortadoğu, Hindistan ve Afrika'daki Müslümanlar için de Pan-İslamist bir siyaset izlenmesiyle ilgili ayrıntılar için Bkz.: Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1991.

⁵¹ Ögün, Süleyman Seyfi, “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, Milliyetçilik, Sayı: 50, Ankara, 1998, s. 30.

⁵² Ali Rıza Saklı, “Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 33, Kasım-Aralık 2012, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Celalabat-Kırgızistan.

⁵³ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998.

⁵⁴ Halil İnalçık, Halil. “Tanzimat'ın Uygulanması ve Tepkiler”, *Belleten*, 1964, Cilt 28, Sayı:112, s. 627

⁵⁵ İnalçık, a.g.m., s. 630.

Şark Meselesi çerçevesinde yapılan reform çalışmalarında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı önemli bir dönüm noktasıdır. Savaşın getirdiği ağır fatura, gerek siyasi açıdan gerekse de hukuki açıdan önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Sultan Abdülhamid döneminde devlet, ülke çapında eğitim, ulaşım, iletişim hamlesi başlatmış ve gayr-i müslim tebaasının bağlılıklarını sağlamak için pek çok yasal düzenleme yapmıştır. Şark Meselesinin gayr-i müslimler üzerinde idari açıdan sonuçları şu şekildedir:

Şark Meselesinin ortaya atıldığı dönemde, Avrupa genelinde idari anlayışlarda da değişim göze çarpmaktaydı. Söz konusu değişim, meseleye taraf devletlerin politikalarında da kendini göstermiş ve Osmanlı ülkesinde yaşayan gayr-i müslim tebaaya da etki etmiştir. İdari anlamda parlamenter sistemin hâkim olmaya başladığı Avrupa ülkelerinde, halkın yönetimde temsil sorunu da gündeme gelmişti. Osmanlı Devleti içinse sorun, gayr-i müslimlerin yönetime dâhil edilmesi noktasında toplanmıştır.

1876 yılında Meşrutiyetin ilan edilmesiyle açılan ilk Osmanlı Meclisi'nde, Şark Meselesinin idari açıdan sonucu olarak, yüksek oranda gayr-i müslim unsur, parlamentoya girmiştir.⁵⁶ Hatta idari hayata katılım düzeyi öyle bir safhaya gelmiştir ki, Avrupalı devletlerde bile olmadığı kadar gayr-i müslim etnik unsur, sefir, nazır ve diğer devlet görevlerine getirilmiştir. Kaza meclislerindeki üyelerin yarısının Müslüman yarısının gayr-i müslimlerden oluşması gerektiği hükme bağlamıştır:

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne

Kaza mecâlis-i idâre a'zasında üçer neferden ibâret olması lâzım gelirken Germaseti kazasında ikisi Müslim diğer ikisi gayr-i müslim olarak dört nefer a'za bulunduğu ve zamân-ı intihâye hulûl eylediği beyanıyla kaza-i mezkûr Kaymakamlığından istikâr-i mu'âmele eylemiş ve âl-i hâl diğer kazalarda da vâki' bulunmuş olmasına ve teşkil-i vilâyet telgrafnâmesinin 67. Maddesinde a'zalık için intihâb olunacak adediyenin üç mislini hâvi olacak, nısfî Müslim ve nısf-i diğeri gayr-i müslim olmak üzere ilk senede dokuz ve diğer senelerde beşer kimse tefrik olunacaktır. Fıkrası muharrer bulunmasına göre sekene-i mahalliye nüfus nispetinde müsâvât olunmaz ise, bir dereceye kadar kâbil-i te'lîf görülen bu hâle karşı, nüfusça müsâvât-ı hak takdirinde ne yapılmak lâzım geleceği ve üç a'zanın nısfî Müslim ve nısfî diğeri gayr-i Müslim olarak ne suretle tefrik edileceği kestirilemediğinde Meclis-i İdâre-i Vilâyet kararıyla istizân-i keyfiyet olunur. Ferman 3 Şevval 324 Vali Azmi⁵⁷

Gayr-i müslimler, uluslararası konferans ve barış antlaşmalarına dahi gönderilmiştir. Elbette bu durum tepki olarak Türk milliyetçiliğini de körüklemiştir.⁵⁸ Ancak idari yapıda gayr-i müslimlerin bürokrasiye dâhil edilmeleri, yalnızca dış baskıların sonucu değildir. 19. yüzyıldan itibaren başlayan reform sürecinde, devletin tebaasını bir arada tutabilmek düşüncesinden hareketle, kısmen kendi inisiyatifiyle eski düzene ait değerlerin değiştirilmesi yönünde reformlar öngörülüyordu. Bu durum gayr-i müslimlere geniş haklar getirirken, devlet kadrolarında istihdamlarını artırmıştır.

İlk Meclis-i Mebusan'da yer bulan azınlık temsilcileri, sanıldığı gibi genel bir oyla seçilmemişlerdir. Bu kimseler geldikleri vilayetin valisinin güvenini kazanmış olanlar arasından, bizzat valinin seçimiyle tayin edilerek parlamentoya girmişlerdir.⁵⁹ Bunun dışında Telgraf ve Posta

⁵⁶ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık. 4. Baskı, 2007, s. 46.

⁵⁷ BOA, Fon Kodu: DH.MKT., Dosya No: 2745, Gömlek No: 88, 29/M/1327-21.02.1909.

⁵⁸ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 49.

⁵⁹ Engelhardt, *a.g.e.*, s. 354.

Müdürleri ile Ziraat Banka Şubeleri ve Maarif ve Orman ve Maadin Müfettiş ve memurlarının da valinin bilgisi dâhilinde atanması istenmiştir:

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne

10 Teşrîn-i Evvel 312 Layihâ-i ıslâhiyenin 5. maddesinden me'mûriy-i adliyenin istisnâ-i ma'lûm olup ancak işbu istisnanın Adliye me'mûriyetlerinde tebaa-i gayr-i müslime istihdâmına mâni' bulunmadığı makam-ı sâmiye-i Sadaretpenâhi'den âhiren i'ta buyurulan emr-i iktizasından olduğundan ve iş'âr-ı âcizânem ise, irâde-i seniyye-i Hazreti Hilâfetpenâhi ile Dersaadetçe devâir-i âliyenin intihâbı ve tensibiyle ta'yin buyurulan me'mûriy hakkında olmayıp, yalnız vilâyet ve elviye ancak adliyesi Telgraf ve Posta Müdüriyetleri ve Zira'at Banka Şubeleri ve Ma'arif ve Orman ve Maadin Müfettiş ve Me'mûriyetleri taraflarından vilâyetin ma'lûmâtı olmaksızın intihâb ve ta'yin ile doğrudan doğruya âmir olacaklarına inhâ-i milletân me'mûriyeye şâmil bulunduğuna binâen, arz-ı sâbık vecihle muktezasının îfâ ve emr ve itbâ buyurulması ma'rûzdur. 12 Teşrîn-i Evvel 314 Sivas Valisi Halil⁶⁰

Öte yandan Osmanlı coğrafyasının da idari yönden Abdülhamid döneminde değişen yapısı, idari sistem açısından da farklı uygulamaların görünmesine neden oluyordu. Bu noktada Doğu Rumeli ve Cebel-i Lübnan'daki sistemler örnek olarak verilebilir. Sultan Abdülhamid dönemi taşra bürokrasisinin temel özelliği, memur sayısındaki artıştır. Elbette bu artış içinde gayr-i müslim memurlar da yerini almıştır. Tanzimat'tan beri belirli bir kontenjanla (üçte bir) gayr-i müslim memur alınmıştır.⁶¹

Sonuç olarak gerek Şark Meselesinin sonucunda gerekse de devletin kendi tercihiyle gayr-i müslim tebaa, İdare Meclislerinde, Nafia ve Ziraat Komisyonlarında, Vilayet Temyiz Divanında ve Karma Ticaret Mahkemelerinde giderek yer bulmaya başlamış; merkezi idarenin taşra şubelerinde ve mahkemelerde gayr-i müslim memur, hâkim ve zabita sayısı artmıştır. Hatta merkezden tayin edilen memurlar dahi olmuştur.⁶² Böylece klasik Osmanlı bürokratik yapısı değişirken, gayr-i müslimlerin etkinliği de artmıştır.

KAYNAKÇA

A.ARŞİV BELGELERİ

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.AZJ, Dosya No: 55, Gömlek No: 87, ty.

BOA, Fon Kodu: HAT, Dosya No: 7, Gömlek No: 260, 20/Ş/1183-19.12.1769

BOA, Fon Kodu: C..HR., Dosya No: 162, Gömlek No: 8099, 09/Ra/1262-07.03.1846.

BOA, Fon Kodu: HR.MKT, Dosya No: 46, Gömlek No: 20, 02/Ş/1268-22.05.1852.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.HR., Dosya No: 3, Gömlek NO: 79, 30/Za/1295-26.11.1878.

BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS., Dosya No: 182, Gömlek No: 2, 01/Ş/1302-16.05.1885.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.EŞA, Dosya No: 7, Gömlek No: 44, 27/Ca/1305-09.02.1888.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.ASK., Dosya No: 56, Gömlek No: 90, 07/Z /1306-04.08.1889.

⁶⁰ BOA, Fon Kodu: DH.TMIK.S., Dosya No: 1, Gömlek No: 80, 20/Ca/1314-27.10.1896.

⁶¹ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 73.

⁶² Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 74.

- BOA**, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 268, Gömlek No: 124, 22/C/1310-16.01.1893.
BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 269, Gömlek No: 45, 12/B/1310-30.01.1893.
BOA, Fon Kodu: Y.PRK.DH., Dosya No: 8, Gömlek No: 25, 13/C/1312-11.12.1894.
BOA, Fon Kodu: DH.TMIK.S., Dosya No: 1, Gömlek No: 80, 20/Ca/1314-27.10.1896.
BOA, Fon Kodu: DH.MKT., Dosya No: 2745, Gömlek No: 88, 29/M/1327-21.02.1909.

B.BASILİ ESERLER

- AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998.
- AKALİN, Durmuş, Cemil Çelik, “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de İngiliz-Fransız Rekabeti Ve Osmanlı Devleti”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3567.
- AYDIN, Mehmet Akif, “Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku’nun İşleyişindeki Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, Heyet, Cilt: 24, İstanbul, 2004, ss. 37-46.
- ÇAĞ, Galip, Panislavizmin Fikri Temelleri ve Slav Birliği Çabaları”, *S.Ü.F.E.D.* Cilt: 10, Sayı: 1, 2008, ss. 205-219.
- EARLE, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev.: Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972.
- ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşat. İstanbul: Kaknüs Yay., 1999.
- ERYILMAZ, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yay., 2006.
- GÜNAY, Ünver, “XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı. Din ve Değişme”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/14, 2003, ss. 21-48.
- IŞIK, Zekeriya, “Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde İngiltere’nin Rolü (1789-1876)”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, Cilt: 10, Sayı: 20, ss. 221-239.
- İNALCIK, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Tepkiler”, *Belleten*, 1964, Cilt: 28, Sayı: 112, s. 624-690.
- KALELİ, Hüseyin, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, *D.Ü.S.B.D.*, Sayı: 9, 2003, ss. 21-40.
- KARADENİZ, Yılmaz, “İran ve Türkistan’da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856–1869)”, *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, Sayı: 20, ss. 53-68.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. 5-6, Ankara: T.T.K. Yay., 1998.
- KAYA, Önder, *Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, 2005.
- KELEŞ, Erdoğan, “Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel’e Göre İstanbul’a En Kısa Yol)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, 2009, ss. 89-142.
- KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev.: Birtane Karanakçı, T.İ.B. Yay., Ankara, 1994.
- KILIÇ, Davut, “Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı Ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Turkish Studies - International*

- Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/1 Winter2014, www.turkishstudies.net, DoiNumber: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6397.
- KODAMAN, Bayram, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, ss.131-138.
- KURAN, Ercüment, “II. Abdülhamit Dönemi Tarih Kaynağı Olarak Sadrazam Said ve Kamil Paşaların Hatıraları”, *F.Ü.O.D.A.M. Birinci Orta Doğu Semineri (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003)*, *Bildiriler*, Elazığ, 2004
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğunda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, ss. 375-385.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri 1838-1850 II*, İstanbul, 1976.
- ORTAYLI, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı*, İstanbul: Timaş Yay., 15. Baskı, 2006.
- _____, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık. 4. Baskı, 2007.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü Milliyetçilik*, Sayı: 50, Ankara, 1998, ss.17-37.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz. (1970). “Osmanlı Meclis-i Mebusanında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar”, *A.Ü.S.B.F.D.*, Cilt: XXV, No: 2, Ankara, ss. 15-56.
- ÖNSOY, Rıfat, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, *H.Ü.E.F.D.*, Cilt: 2, Sayı: 2, 1994, ss. 5-12.
- ÖZDEMİR, Emin Mehmet Yusuf Çelik, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Basınında Rusya Türkleri Konulu Haber Ve Makaleler Bibliyografyası (1908-1923)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/11 Fall 2013, www.turkishstudies.net, DoiNumber: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5960.
- SAİB, Ahmed, *Şark Meselesi*, Yay. Haz.: Saadettin Gömeç, Akçağ Yay., Ankara, 2008.
- SAKLI, Ali Rıza, “Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 33, Kasım–Aralık 2012, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Celalabat, Kırgızistan, <http://www.akademikbakis.org/33/29.pdf>, adresinden 16.10.2013 tarihinde edinilmiştir.
- SARAY, Mehmet, “Türk-Sovyet İlişkileri ve Ermeni Meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984. Erzurum)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, ss. 125-131.
- SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra, “İngiltere’nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 14, Nisan 2008, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Celalabat, Kırgızistan, <http://www.akademikbakis.org/33/29.pdf>, adresinden 16.10.2013 tarihinde edinilmiştir.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2007.
- TOSUN, Ramazan, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”. *S.Ü.T.A.D.* Sayı: 14, 2004, ss. 143-163.

TUNCER, Hüner, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara: Ümit Yay., 1996.

_____, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Yay., 2000.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1991.

YAVUZ, Nuri, "Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri". *G.Ü.G.E.F.D.* Cilt: 23. Sayı: 3, 2003, ss. 89-98.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

